

A hárfalant

Egy nyugat-afrikai hangszertípus története

Brauer-Benke József

Jelen tanulmánnyal sorozatot indítunk útjára. Tervünk, hogy az Afrika Tanulmányok folyamatosan mutassa be az afrikai zenei kultúra értékeit, kövesse nyomon, és tudósítson zenei eseményekről, fesztiválokról, mind az ősi, mind a jelenkori áramlatokról, irányzatokról, trendekről. A sorozat első darabja a hárfalantot veszi górcső alá Brauer-Benke József segítségével. A tanulmányt egy 2008 őszén a gambiai Banjulban rendezett kora fesztivál főszervezőjével készített mini interjú színesíti, Kalmár Lajos fotóművész izgalmas helyszíni fotóival illusztrálva a történeteket.

(A szerk.)

FELÉPÍTÉSÉT tekintve a hárfalant olyan húros, pengetős hangszer, amelynek húrjai hegyes szögben húzódnak a hangszertest és a nyak között. A hárfának a hangszernyak és a hangszertest formáját és felépítését tekintve három alaptípusa ismert. Az íjhárfáknál a hangszernyak íves, a szöghárfáknál egyenes kialakítású. Az Európában kialakult keretes hárfatípus jellemzője, hogy a húrok egy zárt keretben helyezkednek el. Az íj- és a szöghárfák húrrogzítése történhet hangszeg vagy hangoló gyűrű alkalmazásával. Az afrikai hárfások dominánsan férfiak, viszont Mauritániában az ardin szöghárfa jellemzően női hangszer. Az afrikai hárfákon recitált történeteket, családfákat, énekelt verseket, recitált

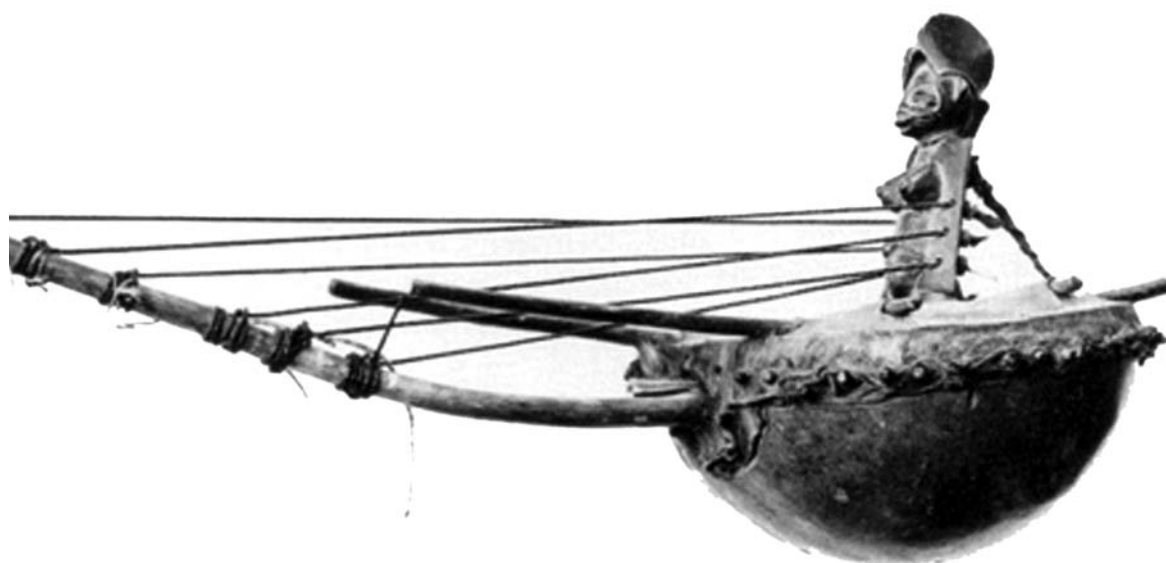

és énekes betétekkel tarkított epikus meséket kísérnek, illetve ördögűző és az őskultusszal kapcsolatos szertartások alkalmával használják.¹

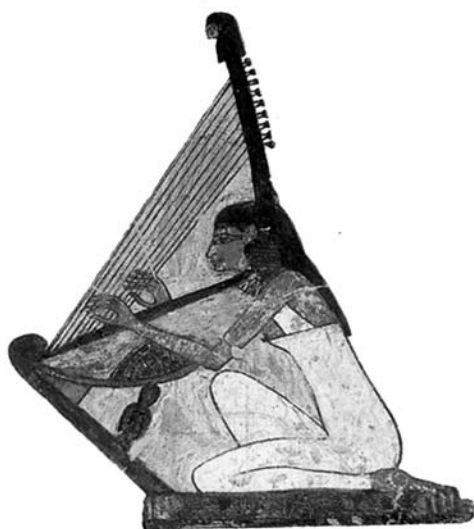

A hárfa típusú hangszerek valószínűleg a zenélő íjkból alakultak ki. A legkorábbi hárfaábrázolásnak tartják az i.e. 3000-ból a sumér Uruk városából származó ékírásos táblákon fennmaradt hárfa jelet.² A hárfatípus sumer elnevezése a balag vagy balang, illetve akkád nyelven balaggu. Az ékírásos táblákon látható szöghárfának edényes hangszerteste van. Hasonló edényes hangszertesttel rendelkező szöghárfát találtak a régészek az első dinasztia idejéből (i.e. 2450) Ur városából származó királysírban.³ Mezopotámiában az edényes szöghárfák mellett elterjedtek voltak a hangszertest nélküli íjhárfa típusok is. Ur városából az első dinasztia idejéből és az ún. Mezilim időszakból (i.e. 2600) több ábrázolása is fennmaradt a hangszertípusnak.⁴ Ezeknél az íjhárfáknál nincs külön rezonátor test a hangszernyakhöz illesztve, hanem a valószínűleg üreges kiképzésű hangszernyak alsó vége vastagodik meg és ez szolgál rezonátorként. Hasonló, de jóval nagyobb hangszertestű íjhárfák az ókori Egyiptomban a gízai Nekropolisz IV. dinasztia 2600 körüli időszakából származó sírkamra ábrázolásokon jelennek meg először. Kutatók úgy vélik, hogy az ókori egyiptomi íjhárfák a sumér íjhárfáktól függetlenül alakultak ki a harci és a vadász íjkból.⁵ Az ókori Egyiptomban

a XVIII dinasztia idejéből (1580-1320) származó ábrázolásokon bukkannak fel a hangszekrényvel ellátott szöghárfák. Ebből az időszakból épen maradt íjhárfa is fennmaradtak. Szintén a XVIII. dinasztia korának (1570-1293) ábrázolásainál jelennek meg először a nagyobb, edényes hangszertestű szöghárfák, amelyek a berber népcsoportoknál egészen a 20. századig fennmaradtak.

Az íjhárfáknál erősebb húrfeszítést lehetővé tevő szöghárfa Ur városából már az 2600-2350 közötti időszakból ismert, viszont Egyiptomban csak i.e. 1550 körül jelent meg. A hangszertípuson az ábrázolás tanúsága szerint nem egyiptomiak, hanem ázsiai harcosok játszanak.⁶ Már a XVIII. dinasztia korának (1570-1293) ábrázolásainál megfigyelhetők a női hárfá zenészek.

Fekete-Afrikában a különböző hárfatípusok az ókori Egyiptomból kiinduló népességmozgások által terjedtek el.⁷ Az ókori Egyiptomból származó alaptípus a „Löffel in der Tasse” vagyis „kanál a csészében” típus Nyugat-Afrikában, illetve a mai Szu-

dánban és Ugandában terjedt el. Az Északnyugat-Afrikában fennmaradt ókori egyiptomi előképekre visszavezethető hárfatípusok nem az arab népességmozgással, hanem Észak-Afrika őslakossága, a berber népcsoportok által terjedtek el és maradtak fenn. Észak-Afrika arab eredetű népcsoportjai között nem terjedt el a hárfák használatának a szokása. A Mauritániában használt, ardin elnevezésű szöghárfa, egy viszonylag nagyméretű, üstdob alakú hangszertesttel rendelkező hangszer. A hangszertípus felépítésében az egyiptomi XVIII. dinasztia (i.e.1550-1295) dobtestű szöghárfaival mutat hasonlóságot. A nagy-

méretű dob alakú hangszertest egyben dobként is szolgál, mert a hárfa játékos mellett ülő másik nő az előadás közben dobol a hangszertesten. Az ardin hárfa félgömb alakú tökrezonátor teste állatbőrrel van fedve, amire fémből készült hangzó testeket rögzítenek, amelyek játék közben rezegnek. Esetenként amuletteket is a hárfára erősítenek. A hárfa húrjai lószőrből vagy báránybélből készülnek. Mauritániában a zenészek külön kasztot alkotnak, de bármilyen csoportba is tartoznak, alapszinten mindenki megtanul zenélni.

A nyugat-afrikai íjhárfáknak az ardin hárfához hasonló tökrezonátor teste van, de a hangszernyak

azoktól eltérően íves kialakítású. A nyugat-afrikai vadász hárfák kialakulását illetően az ókori egyiptomi hárfák hatása mellett, a játéktechnika tekintetében számolni kell egy, az időszámításunk kezdeti időszakában történt délkelet-ázsiai bevándorlásból származó hatással is. A bolon elnevezésű íjhárfa a mande (Mali, Guinea, Elefántcsontpart), a fulbe (Kamerun, Nigéria) a szenufo (Elefántcsontpart, Mali), szuszu (Guinea, Sierra Leone, Szenegál, Mali) és kisszi (Guinea, Sierra Leone, Libéria) népcsoportoknál elterjedt hangszertípus. Egyéb elneve-

zései a bolombato, bolombata, bulumbato. A bolon íjhárfák hangszerteste nagyméretű kabaktökből van kialakítva, amelynek a hegyes szögben futó húrjai, nagyméretű húrartó lábbon vannak átvezetve. Eredetileg a vadászok, illetve a dzselik vagy griotok a hőseposzok profi előadói használták. A bolon íjhárfáknak jellemzően kevés, három vagy négy húrja van és egyes típusain a hárfalantokra jellemző kéztartó is megfigyelhető.

Maliban a mande népcsoport által használt kabaktök hangszertestű, szarvas vagy kecskebőr membránnal fedett íjhárfa típusa a színbi. A hangszertípus hét húrja korábban sodort állati idegből, újabban fémből készül. A húrok egy nagyobb méretű húrartó lábba fűrt lyukán futnak keresztül. A színbi íjhárfán két fából faragott fogantyú van kialakítva, amelynél a zenész játék közben a hangszert tartja. A színbi hárfának vannak olyan típusai, amelyeknek teljesen egyenes a hangszernyaka. A hangszertípus alapul szolgált az ún. hárfalantok kialakulásához. A mondai hagyomány szerint az első színbi hárfát Manby, a vadász készítette.⁸ A történet szerint Manby egy nap, amikor a bozótban vadászott, egy nagy lyukból dallamot hallott kiszűrődni. Amint közelebb ért látta, hogy Niama, a dzsinnek vezére van lent és egy embere játszik valamilyen sosem láttott hangszeren. Niama foglyul ejtette Manbyt és rabságban tartotta. Azonban Gwédé Marama, aki Niama nővére volt, szerelmes lett Manbyba és a segített neki megszökni és megkérte az apjukat, hogy adja Manbynak a hangszert, amely titkos védelmet biztosít neki az ártó szellemek ellen. Ezért a színbi hárfa a titkos védelem szimbóluma, a Gwédé fasa, jelentése „hódolat Gwédének”, amely a dzsinnekkal kötött egyezsége utal.

Bár a hangszerkutatók közül néhányan az ún. „híd-hárfák” közé sorolják, az egyenes hangszernyak miatt a hárfalantok közé sorolandó a 6 húros donso ngonni és a 8-12 húros kamale ngonni, amelyek a bolon íjhárfához hasonló hangszertestű, de már egyenes hangszernyakú húros hangszerek. A két-három húros íjhárfákon a hosszú, egyenes hangszernyak alkalmazásával lehetőség nyílt 10-20 húros hangszertípusok kialakítására, amellyel már jóval kimódoltabb dallamok előadása is lehetségessé vált. Viszont a donso ngonni és a kamele ngonni hárfalantokon még nem alkalmazzák a kora hárfalantra jellemző két kéztartó fogantyút. Maliban a wasulun népcsoportnál elterjedt hárfalant a 8-12 húros kamale ngonni és a 6 húros donso ngonni. Az 1960-as években Alata Bruyale által kifejlesztett hathúros kamele ngonni hangszertípust leginkább fiatal fiúk és lányok, esetleg asszonyok használják.⁹ Ebből kifolyólag a hangszertípuson előadott dallamok reper-

toárja a házassággal és a szerelemmel kapcsolatos. Ezzel szemben a donso ngoni hárfalanton kizárólag vadászok játszanak, akik a vadászati technikákról és nagyobb vadászati sikerekről szóló dalaik, illetve a vadászathoz alkalmazott mágikus szertartások kíséretéhez használják a hangszertípust. A ngoni elnevezés a szenufo-tagba nyelvekben a húros hangszerek jelölésére szolgál. A ngoni hárfalant eredete a szenufo szájhagyomány szerint egy Szulimán nevű vadászhoz köthető, aki egy nap a vadászat fáradalmait kipihenve, egy fa alatt fekvé álomban egy hangot hallott, ami azt magyarázta, hogyan kellene a ngoni hárfát elkészíteni. Másnap ismét elaludt a fa alatt és arra ébredt, hogy egy állat bozontos farka látszik a levelek között. De amikor felkapta a puskáját és rálőtt a prédára, a lehullott leveleken kívül nem talált ott semmit. Viszont a hang ismét megszólalt és elmagyarázta, hogyan kell a ngoni hangszertípust elkészíteni. Ezek után mit tehetett Szulimán, hazament és egy nagy kabaktökből, egy állati bőrből és egy hosszú vékony botból elkészítette az első donzo ngoni hárfalantot.

Elefántcsontparton a szenufo népcsoportnál elterjedt hangszertípus a korikaariye vagy kori, amely a színbi hangszertípushoz hasonlóan ívelt nyakú, magas húrtartó lábas, íjhárfa típus. A korinak szintén vannak kéztámasszal ellátott és anélküli típusai. A kori íjhárfa típus felépítése és az elnevezése egyértelműen rokonítható a kora hárfalant elnevezésével. A Maliban, Szenegálban, Guineában, Bissau-Guineában és Burkina Fasóban elterjedt legáltalánosabb elnevezése a kora. A hárfalant kifejezés Sachs és Hornbostel organológusok által terjedt el és a hangszertípus morfológiai felépítését veszi alapul.¹⁰ A hangszertípus előzményéül szolgáló íjhárfa típusokat Wachsmann vizsgálta behatóbban, aki szerint a kelet- és közép-, illetve a nyugat-afrikai hárfatípusok az ókori egyiptomi hárfatípusok utódjainak tekinthetők.¹¹ Többen problémásnak ítélik a hárfalant kifejezést és javasolják, hogy a hangszertípusra a „bridge-harp” vagyis a „híd-hárfa” elnevezést használják, amely fogalom a nagyméretű húrtartó lábra utal.¹² A német nyelvű szakirodalomban a „Stegharfe” elnevezés terjedt el.¹³ De Vale egybegyúrta és elemezte a korábbi kutatásokat és a nyugat-afrikai hárfákat három fő csoportba sorolta.¹⁴ Az elsőbe tartoznak az ún. longitudinális (hosszirányú kiterjedés) húrtartó lábas hárfák. A második csoportba az ún. vertikális (függőleges) húrtartó lábas hárfák. Végül a harmadik csoportba kerülnek az ún. „spike harpe”, vagyis a szöghárfák. DeVale két okot emelt ki a hárfalant elnevezés ellenérveként. Egyfelől a húrok a lantoktól eltérő módon merőleges lefutásúak, ami a hárfák jellegzetessége. Másodsorban a játéktechnika is hárfaszerű és nem a lantokra jellemző egyik kézzel pengetett és a másikkal a húrokat lefógó játékmód. DeVale szerint ez a játékmód az ugandai és a kelet-kongói hárfák irányába mutat, ami nem rokonítható a lantok megszólaltatási módjával, viszont hasonló a kora zenészek játéktechnikájához, mert a hangszernyak a zenésztől távol helyezkedik el. A kutató rámutat, hogy ez a játékmód az ókori egyiptomi ábrázolásokon nem megragadható, viszont az asszír hárfások játékmódjával rokonítható.¹⁵ Valójában az asszír ábrázolásokon egy hosszú pálcával ütve szólaltatták meg a hárfák húrjait.¹⁶ Az óbabilóni ábrázolásokon a hangszer tartásának tekintetében valóban az ókori egyiptomitől eltérő és a közép és kelet-afrikai hárfások játékmódjához hasonló játéktechnika figyelhető meg.¹⁷ Azonban az óbabilóni szög és íjhárfa típusokat jellemzően plektrummal, ezzel szemben a közép- és a kelet-afrikai hárfákat az ujjakkal pengették. Ebből kifolyólag az ugandai és a kelet-kongói hárfák, illetve játéktechnikájuk eredetét nem biztos, hogy az óbabilóni (i.e.1950-1530) időszakában ér-

demes keresgélnei. Sokkal valószínűbb, hogy egyéb hangszertípusokhoz hasonlóan ez is délkelet-ázsiai átvétel lehet, mert Jáváról már a 9-10. századból adatolhatóak a hasonló ívelt hangszernyakkal rendelkező íjhárfa típusok, amelyeken az ábrázolások tanúsága szerint a közép és kelet-afrikai hárfajátékosokhoz hasonló módon játszottak.

A borneói dajakoknál elterjedt hárfacitera hangszertípusnál alkalmazott nagyméretű húrtartó láb eredete egészen az indiai vínáig visszavezethető, amelyre nagyméretű rovátkolt húrtartó lábat szereltek. Ez a húrtartó láb kerülhetett át Nyugat-Afrikába a délkelet-ázsiai bevándorlók jóvoltából. Ők kezdték el alkalmazni a húrtartó lábas dél-kelet ázsiai hárfákból kialakuló hárfalantoknál is.¹⁸ Nem tekinthető bizonyítottnak a kameruni mvet hárfacitera típuson alkalmazott recézett húrtartó láb és a kora hárfalanton alkalmazott húrtartó láb átvétel útján való elterjedése. A kutatók a korán alkalmazott húrtartó megoldást a húrok stabilizációja iránti igényrel magyarázzák, amely helyi fejlesztések által is kialakulhatott. A kora hangszertípus nem sorolható a „húrlábas hárfák” (Stegharfe) vagy hárfalantok közé, hanem önálló nyugat-afrikai hangszertípusnak tekinthető.¹⁹ A hárfalantokon a felső húrok a nagyméretű húrtartó láb miatt valóban merőlegesen futnak, viszont az alsó húrok a hangszertest és a nyak között párhuzamos lefutásúak. Valójában a hárfáktól eltérő módon a húrok lefutása nem merőleges a hangszernyak és a hangszertest között. A játéktechnika a húrok elhelyezkedése miatt valóban hárfaszerű, de a hangszer felépítése nem indokolja a hárfákhoz való besorolását.

Össességében a hárfalant terminus pontosan kifejezi a lényegét, mert egy a hárfá és a lant közötti átmeneti hangszertípusról van szó, amely valóban

a hárfákból alakult ki, de attól eltérő morfológiai jellegzetességei miatt már külön típusba sorolható. A terminológia probléma abból adódik, hogy a hárfalant előzményéül szolgáló húrtartó lábas íjhárfákat is egy csoportba kezdték sorolni a kora típusú hárfalantokkal, amelyeknek – mint később kiderült – több altípusa is létezik. A donso és kamelen ngoni rokontípusok, illetve a kori íjhárfa típus elnevezései miatt a kora terminus nem alkalmazható általános elnevezésként.

Amint azt egy kisebb bronz szobor bizonyítja, Ghánában az akan népcsoport már a 15-17. század közötti időszakban használt olyan tökrezonátor testű, nagy húrtartó lábas íjhárfákat, amelyek a hárfalantok őseinek tekinthetők. A hárfalant hangszertípus első európai leírása a skót utazótól Mungo Parktól 1799-ből ismert.²⁰ A helyi szájhagyomány szerint a hangszertípus eredete a 16. századig a Mandinka Kabu birodalom idejére vezethető vissza, amely a mai Szenegál, Gambia és Bissau-Guinea területén feküdt.

A kora hárfalantok Guinea, Bissau-Guinea, Szenegál, Gambia és Mali területén elterjedtek. A kora hárfalanton nagyméretű, 40-55 centi átmérőjű tökrezonátor test van. A vastag hangszernyak a tökrezonátortestbe fűrt lyukba illeszkedik. Ezt még kívülről és belülről is tökből készült gyűrűkkel megerősítik.

A rezonátortestbe négyszögletes vagy kerek hangnyílást vágnak. A rezonátortestet kereszt formájúra vágott, marhabőr membránnal fedi be, amelynek a szárait egymásra hajtják és összevarrják. A rezonátortestből hegyesszögben kiáll a két kéztartó fogantyú, amelyeket a membrán alatt párhuzamosan átfutó, rögzítő rúddal stabilizálnak. A 16 kecskebőrből készült húr 2x8-as elosztásban a függőlegesen álló, húrartó lábban fut keresztül hegyesszöglet bezárva a hangszertesttel. Más típusokon 21 korábban állati idegből, újabban nejlomból készült húr található. A 21 húros hárfalantokon a húrartó lába bal oldalán 11 és a jobb oldalán 10 húr fut le. A húrokat fonott bőrgyűrűkkel fogják a hangszernyakhoz, amelyeket elforgatva a húrok hangolhatóak. Burkina Fasoból ismertek olyan típusai, amelyeken a húrok már nem bőrgyűrűkhöz, hanem fából faragott hangoló csapokhoz vannak erősítve, amely típusokon még finomabb hangolás kivitelezhető.

A hárfalantokon állva vagy ülve, a hangszertestet a hashoz támasztva a hangszertestből kinyúló két fogantyút fogva a húrokat a hárfajátékhoz hasonló módon, a hüvelyk- és a mutatóujjakkal pengetve játszanak. Összességében négy heptaton skálájú dalamsor terjedt el a kora játékosok között. A „saouta”, a „mandéka”, a „simbi” és a „silaba”. Ezek közül a „saouta” és a „simbi” hasonló az európai dūr skálákhoz és a „silaba” a-moll skálákhoz. A „mandéka” viszont egyértelműen helyi eredetű, afrikai típusú heptaton skála, amely a nyugat-afrikai dallamtípusokkal rokonítható.²¹ A kora hárfalantokon a dzseli elnevezésű hivatásos eposzénekesek játszanak, akik a helyi hősepikei hagyományok őrzői. Az első dzseli családok nevei is fennmaradtak.²² A kora hárfalantokat gyakran párban alkalmazzák. Ilyen esetben a „kumbengo” egy kísérő motívumot játszik, amelyet színes variációkkal díszít, mialatt a másik „birimintingo” elnevezésű zenész gyors, ereszkedő dallamvonalú játékmódot ad elő a hangszerén.

Jegyzetek:

¹ De Vale, Sue Carol: African Harps, Construction, Decoration and Sound. In: Sounding Forms, African Musical Instruments New York 1989, 53.

² Rashid, Subhi Anvar: Mesopotamien. In: Musikgeschichte in Bildern. 1984, 52.

³ Rashid, Subhi Anvar 1984, 42.

⁴ Rashid, Subhi Anvar 1984, 52-59.

⁵ Hickmann, Hans: Ägypten. In: Musikgeschichte in Bildern. Leipzig 1961, 20.

⁶ Hickmann, Hans 1961, 28.

⁷ Wachsmann, Klaus: Human migration and African harps. In: Journal of the International Folkmusic Council volume 16. 1964, 84-88.

⁸ Petersson, Andres: Literary History. Towards a Global Perspective. 2009, 278.

⁹ Eyre, Banning: The Music of Mali Today. Washington 2003.

¹⁰ Sachs, Curt-Hornbostel, Eric 1914, 540.

¹¹ Wachsmann, Klaus: A „shiplike” string instrument from West Africa. In: Ethnos 38. 1973, 1-4.

¹² Knight, Roderick: Towards and notation and tablature for the kora. In: African Music 5. 1971, 1.

¹³ Wegner, Ulrich: Afrikanische Saiteninstrumente. Berlin(west) 1984, 175-184.

¹⁴ De Vale, Sue Carol: „Instrucions” A remembrance of Klaus Wachsmann (1907-84). In: Ethnomusicology 29. 272-282.

¹⁵ De Vale, Sue Carol: African harps, Construction, Decoration, und Sound. In: Sounding Forms. African Musical Instruments. New York 1989, 60.

¹⁶ Rashid, Subhi Anwar: Mesopotamia. In: Musikgeschichte in Bildern. Leipzig 1984, 114-117, 122

¹⁷ Rashid, Subhi Anwar 1984, 86-89.

¹⁸ Sachs, Curt: Geist und Werden der Musikinstrumente. Berlin 1924, 125.

¹⁹ Kubik, Gerhard: Westafrika. In: Musikgeschichte in Bildern. Leipzig 1989, 188.

²⁰ Park, Mungo: Travels in Interior Districts of Africa. 1799

²¹ Knight, Roderick: Vibrato-Octaves: Tunings and Modes of the Mande Balo and Kora. In: *Progress Reports in Ethnomusicology* 1991,1-49.

²² Djabate/Dzsobarteh, Koujate, Szuszo, és Szisszoko.

Felhasznált irodalom:

De Vale, Sue Carol (1985) „Instrucions” A remembrance of Klaus Wachsmann (1907-84). In: Ethnomusicology 29. 272-282.

De Vale, Sue Carol (1989) African harps, Construction, Decoration, und Sound. In: Sounding Forms. African Musical Instruments. New York 56-58.

Gansemans, Jos-Schmidt-Wrenger, Barbara (szerk.) (1986) Zentral Afrika. In: Musikgeschichte in Bildern. Leipzig

Hickmann, Hans (1961) Ägypten. In: Musikgeschichte in Bildern. Leipzig
Hornbostel, Erich Moritz von-Sachs, Curt (1914) Systematik der Musikinstrumente. In: Zeitschrift für Ethnologie. 4-5.

Knight, Roderick (1971) Towards and notation and tablature for the kora. In: African Music 5. 1-2.

Kubik, Gerhard (1989) Westafrika. In: Musikgeschichte in Bildern. Leipzig 186-188.

Laurenty, Jean-Sébastien (1989) Anthropomorphism, Zoomorphism, and Abstraction in the Musical Instruments of Central Afrika. In: Sounding Forms, African Musical Instruments New York 48.

Rashid, Subhi Anvar (1984) Mesopotamia. In: Musikgeschichte in Bildern. Leipzig

Sachs, Curt (1924) Geist und Werden der Musikinstrumente. Berlin
Wachsmann, Klaus (1964) Human migration and African harps. In: Journal of the International Folkmusic Council volume 16. 1964, 84-88.

Wachsmann, Klaus (1973) A „shiplike” string instrument from West Africa. In: Ethnos 38. 1-4.

Wegner, Ulrich (1984) Afrikanische Saiteninstrumente. Berlin(west) 75-184.